

Mizaç, Bağlanma ve Ebeveyn Tutumları Çerçevesinde Okul Öncesi Çocuklarında Saldırganlık

Aggression among Preschool Children within the Framework of Temperament, Attachment and Parental Attitudes

✉ Rabia Nur Kodak¹, ✉ Halime Şenay Güzel¹

¹Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara

ÖZ

Saldırganlık, diğer bir adıyla agresyon, okul öncesi çocuklarda sıklıkla rastlanılan bir sorundur. Erken yaşlarda görülen saldırgan davranışların ileriki yıllardaki psikopatolojilerle ilişkisi daha önceki çalışmalarda gösterilmiştir. Dolayısıyla çocukluk dönemindeki saldırganlığın hem nedenlerinin anlaşılması hem de sürdürücü faktörlerin belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu derlemede saldırganlık mizaç, ebeveyn tutumları ve bağlanma faktörleri bağlamında ele alınmıştır. Mizaç kavramı, Thomas ve Chess, Goldsmith ve Plomin, Cloninger'in bakış açıları başta olmak üzere zor ve kolay mizaç terminolojisi; duygusallık, aktiflik, sosyallik ve dürtüsellik faktörleri ile açıklanarak okul öncesi dönemdeki agresyonla ilişkilendirilmiştir. Ek olarak bağlanma kuramı ile ilişkilendirilerek çocuklardaki agresyonun olası sebepleri değerlendirilmiştir. Son olarak ebeveynlerin kendi arasındaki ilişki, saldırganlığa yönelik tutumları, ailedeki sosyoekonomik belirleyiciler ve çocuktaki agresyonun olası ilişkisi açıklanmıştır. Bu çalışma, özellikle aile ve mizaç özelliklerine odaklanarak saldırganlık sorunlarını çözmek için okul öncesi çocukların saldırganlığının belirleyici nedenlerini incelemektedir. Saldırganlığın hem çocuk hem de ebeveyn özellikleriyle birlikte daha bütüncül olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Saldırganlık, okul öncesi, bağlanma, mizaç, ebeveyn tutumları

ABSTRACT

Aggression is a common problem in preschool children. The relationship between aggressive behaviors in early ages and psychopathologies in later years has been shown in previous studies. Therefore, it is imperative to understand both the causes of childhood aggression and identify the sustaining factors. This review discusses aggression in the context of temperament, parental attitudes, and attachment factors. The concept of temperament was explained with the terminology of difficult and easy temperament, emotionality, activity, sociability, and impulsivity factors, especially from the perspectives of Thomas and Chess, Goldsmith and Plomin, and Cloninger, and associated with aggression in the preschool period. In addition, possible causes of aggression in children were assessed with attachment theory. Finally, the relationship between parents, their attitudes towards aggression, socioeconomic determinants in the family, and the possible relationship between aggression in children were discussed. This study examines the determinants of preschool children's aggression to solve aggression problems, focusing on family and temperamental characteristics. A more holistic assessment of aggression with child and parent characteristics is intended.

Keywords: Aggression, preschool, attachment, temperament, parental attitudes

Giriş

Toplumsal normlara göre saldırganlık, diğer insanlara kasıtlı olarak fiziksel ya da duygusal olarak zarar verme ya da incitmeyi amaçlayan düşmanca tavırlar olarak tanımlanmaktadır (Ballard ve ark. 2004, Türkoğlu 2019). Yetişkinler gibi çocuklar da bazen kendilerini gergin veya sınırlı hissederler ve bu olumsuz duyguyu proaktif, ilişkisel, tepkisel veya fiziksel saldırganlık gibi farklı yollarla gösterirler. Proaktif saldırganlık, bir amaca ulaşmak için gösterilen saldırganlık; ilişkisel saldırganlık, sosyal manipülasyon için gösterilen ve sözel olarak ortaya çıkan saldırganlık; tepkisel saldırganlık, intikam-misilleme için gösterilen saldırganlıktır (Evans ve ark. 2012); fiziksel saldırganlık ise birisini fiziksel/bedensel olarak incitmek olarak tanımlanmaktadır. Fiziksel saldırganlık yaş büyüdükçe azalırken, ilişkisel saldırganlığa yani sözel manipülasyona veya aşağılamaya dönüşmesi olasıdır (Swit ve ark. 2018). Buna karşın saldırganlığın türünden bağımsız olarak hem çocukları hem de yetişkinleri olumsuz etkilediği söylenebilir.

Yazışma Adresi /Address for Correspondence: Rabia Nur Kodak, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Ankara, Türkiye **E-mail:** rnyrnyesil@gmail.com

Geliş tarihi/Received: 05.12.2022 | **Kabul tarihi/Accepted:** 13.05.2023

Son yıllarda saldırganlıkla ilgili çalışmalar sıklıkla okul öncesi çocukları kapsamaktadır (Honig 2006, Wong ve ark. 2017, Swit ve ark. 2018, López-Romero ve ark. 2019) ve bu konu Türkiye'deki çalışmalarda da popüleritesini korumaktadır (Gülay Ogelman 2013, Türkoğlu 2019, Ersan ve Tok 2020). Okul öncesi çocuklarda davranış bozukluğunun genel yaygınlık oranı %6,6, erkek çocuklarda %9,9; kız çocuklarda %3,5 bulunmuştur (Kim-Cohen ve ark. 2005) ve bu yaygınlık oranları diğer çalışmalarla da desteklenmektedir (Keenan ve Shaw 1994, Bowie 2007, Kiff ve ark. 2011, Ersan ve Tok 2020). Alanyazında erkeklerin kızlara göre daha saldırgan olduğu kabul edilmektedir (Sears 1951, Hay 2017). Türkiye'de okul öncesi yaşta 697 çocuk katılımcıyla yapılan bir çalışma, kızlarla karşılaştırıldığında erkeklerin saldırganlığa daha yatkın olduğunu göstermektedir (Gülay Ogelman 2013). Bununla birlikte cinsiyet farklılıkları saldırganlık tipine de yansımaktadır. Buna göre erkekler daha çok fiziksel saldırganlık sergilerken, kızlar ise ilişkisel saldırganlık göstermektedir (Perhamus ve Ostrov 2021). 2 yaşın altındaki çocuklarda bile saldırganlık eğilimlerinde cinsiyet farklılıkları gözlemlenebilmektedir (van Adrichem ve ark. 2019).

Gelişimsel açıdan öz düzenleme (self-regulation) bebeklik döneminin tipik özelliklerinden biri değildir. Çocuğun yaşı ilerledikçe duygusal ve davranışsal düzenlemesinin gelişmesi beklenmektedir. Öyle ki çocuğun öfkesini veya saldırganlık duygusunu düzenleyebilmesine ilişkin gelişim süreçleri, bilişsel gelişime karşılık gelen yaşamın üçüncü yılında hızlanmaktadır (Röll ve ark. 2012) ve bununla paralel olarak saldırganlık üç ve beş yaş aralığında sıklıkla azalmaktadır (Ersan ve Tok 2020). Bu nedenle bebekten, büyüdükçe annesi odadan çıktıktan sonra bu duruma daha az tepki vermesi ve daha az saldırganlık göstermesi ve daha hızlı bir şekilde kendisini ve duygularını düzenleyebilmesi beklenmektedir. Bu bulgularla uyumlu olarak, Türkiye'de yaş ve saldırganlık arasındaki ilişkinin incelendiği bir çalışmada, yaşın saldırganlığa yatkınlık için önemli bir yordayıcı olduğu gösterilmiştir. Söz konusu çalışmada, üç yaşındaki çocukların altı yaşındaki çocuklara göre daha çok saldırgan davranışlarda bulunduğu gösterilmiştir (Gülay Ogelman 2013). Diğer yandan, saldırganlık, okul öncesi dönemdeki dil gelişimine dayalı olarak incelenmiştir. Buna göre dil gelişimi arttıkça, ilişkisel ve fiziksel saldırganlık azalmaktadır (Ersan 2020). Bu sonuç, gelişim dönemlerinde öfke, şiddet ve saldırganlığın değişkenliğini kısmen açıklayabilmektedir. Başka bir çalışmanın sonucuna göre ise, çocuklar büyüdükçe çevrelerini anlama kapasiteleri artmakta, anne-babaları veya akranlarından öğrendikleri veya deneyimledikleri çözüm ve stratejilerini zihinlerinde depolamakta ve bu çok boyutlu gelişim sonucunda sorunlarını daha kolay çözebilmektedir (Su ve ark. 2020). Bu kendi kendine yeterlilik algısı, büyüdüklerinde daha az saldırgan olmalarını sağlamaktadır. Ayrıca bahsedilen bu deneyimler, sosyal yaşamlarının gelişmesiyle toplumda daha kabul edilebilir olmalarını da kolaylaştırmaktadır (Su ve ark. 2020). İşbirliği becerilerinin de bu süreçte artmasıyla beraber, sorunlarla tek başına baş etmek yerine işbirliği becerilerini kullanmaya başlamaları daha az saldırgan olmalarına neden olmaktadır (Raisor ve ark. 2021). Ancak çocukların saldırganlık davranışını etkileyen yaş veya cinsiyet faktörlerinin yanı sıra çocuğun mizacı, ebeveyn tutumları ve bağlanma örüntüleri de önemli faktörlerdir. Bu derlemede okul öncesi dönemde oldukça yaygın olarak görülen bir davranış sorunu olarak saldırganlık bu çerçevede ele alınacaktır.

Okul Öncesi Çocuklarda Saldırganlık

Okul öncesi dönemde saldırganlık ve davranış problemlerinin farklı nedenleri olduğu bilinmektedir. Örneğin, annenin gebelikte alkol veya uyarıcı madde kullanması çocuğun öfke nöbetlerini yordayabilmektedir. Bunun dışında annenin antisosyal kişilik bozukluğuna sahip olması, salgılanan hormonlar nedeniyle doğum öncesi dönemde çocuğu etkilemekte ve olası öfke nöbetlerine neden olmaktadır (Herman 2021). Erken çocukluk dönemindeki saldırganlık, parçalanmış aile üyesi olmak, ebeveyn tutumları, çocuğun mizacı, çocuğun şiddete maruz kalması, bağlanma dinamikleri veya nörogelişimsel temeller gibi birtakım nedenlerle de açıklanmaktadır (Raaijmakers 2008, Herman 2021). Bu derlemede ise saldırganlık, mizaç, bağlanma ve ebeveyn tutumları çerçevesinde ele alınmıştır.

Aslında "iki yaş sendromu (terrible 2 syndrome)" olarak adlandırılan dönemde görülen saldırganlık iki yaş çocuklarında normal olarak kabul edilebilirken, diğer dönemlerdeki saldırganlık hem tolere edilemez hem de sosyal olarak bazı sorunlara yol açmaktadır (Herman 2021). Saldırganlığın erken yaşlarda normal kabul edilmesi, çocuğun dil gelişiminin henüz yeterince gelişmemiş olmasına rağmen fiziksel olarak gelişimini neredeyse tamamlaması ve özerklik duygusunun bir sonucu olarak fiziksel saldırganlığı kendini ifade etme aracı olarak kullanmasıyla açıklanmaktadır (Campbell 2002). Çocuk sosyalleştikçe, kendini ifade etme yolları geliştikçe bu saldırganlığın düşmesi beklenir. Bu durumda çocuğun saldırgan davranışları için okul oldukça önemli bir işleve sahiptir. Çocuklar ilk olarak okul döneminde kurallı ve sistemli bir ortamla karşılaşılır. Okula başlayınca kadar çocuğun bazı saldırgan davranışları aile ortamında tolere edilebileceğinden saldırganlık fark edilmeyebilir (DeLisi ve Vaughn 2014). Agresif ve saldırgan davranışları olan okul öncesi çocukların sınıf kurallarına uyum sağlamada daha fazla zorlandıkları, özellikle oyun oynarken iş birliği kuramadığı, uyumsuz ve huzursuz olduğu

ve anaokulu ya da kreşte bu özelliklerinden dolayı sosyal olarak dışlanabileceği gösterilmiştir (DeLisi ve Vaughn 2014).

Bu bilgilerin ışığında, okul öncesi çocuklar için okul sadece bilişsel gelişimi desteklemek için değil bunun yanı sıra çocuğun sosyal ve duygusal gelişimine de katkıda bulunmak için çok önemli bir yere sahiptir. Sosyal bir çevre görevi gören okul, toplumsal yaşamı sürdürmek için birçok kurala sahip olması nedeniyle anaokulu veya kreş seviyesindeki çocukların kendi akranları ve öğretmenleri ile uzlaşmacı olmasını sağlar. Böylelikle okul, sadece akademik başarıyı değil, aynı zamanda çocuklara akranlarıyla iş birliği ve empati kurmayı ve birtakım kurallara uymayı gerektirir. Bütün bunlar okul öncesi çocuklarında görülebilecek saldırgan davranışları için hem zorlayıcı hem de iyileştirici deneyimler olabilmektedir. Bu amaç doğrultusunda “Buddy Up Müdahalesi” gibi bazı müdahale süreçleri geliştirilmiştir. Bu müdahale tekniğinde öğretmenler çocukları, grup üyesi olmaya teşvik ederler ve çocuklar bir gruba ait olmanın kurallarını öğrenirler. Bu bilgilerle kendilerini sınıfa ait hissederler ve sınıf kurallarını benimserler. Bu etkinlikler genellikle ilk birkaç hafta sürmektedir. Ardından çocukların etkileşim becerilerinin büyüdükçe geliştiği gözlemlenmiştir (Hanish ve ark. 2021). Böyle bir müdahalenin çocuklarda saldırganlığı azaltacağı ve okul ortamına çabuk uyum sağlamasını sağlayacağı önerilmiştir (Xiao ve ark. 2022).

Erken Çocukluktaki Saldırganlığın İleri Dönem Klinik Ruhsal Sonuçları

Erken yaşlarda davranış sorunlarına yol açtığı düşünüldüğünde, saldırganlığın temellerinin anlaşılması çocuğun ileriki yıllarda sergileyebileceği psikopatoloji açısından oldukça önemlidir. Erken çocukluk dönemindeki saldırganlık her zaman tanınan davranım bozukluğunun habercisi olmasa da, yetişkinlikte bazı davranışsal sorunları ortaya çıkarabilir (Keenan ve Wakschlag 2004, Kim-Cohen ve ark. 2005). Dolayısıyla, çocukluk dönemindeki saldırganlık ve “aşırı” olarak değerlendirilen anormal davranışsal sorunlar daha sonraki psikopatoloji ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu anlamda en iyi bilinen çalışmalardan biri Robins'in (1996) çalışmasıdır ve bu çalışmada gözlemsel ve boylamsal veriler çocukken davranış sorunları olanların sorunlu yetişkinlere dönüştüğünü göstermiştir (Robins 1996). Erken yaşlarda çocuğun saldırgan davranışlarını kontrol etmek çok önemlidir (Kim-Cohen ve ark. 2005, DeLisi ve Vaughn 2014, Anaya ve Pérez-Edgar 2019). Çocuk henüz küçükken onunla kurulan kısa etkileşimlerle saldırganlık ve davranış bozukluklarıyla baş etmek genellikle daha kolaydır. Ancak sonraki yıllarda saldırganlık ve davranış bozukluklarının hem tedavisi hem de sonuçları daha kompleks olabilmektedir (Herman 2021).

Öfke nöbetleri olan okul öncesi çocukların ergenlikte ne tarz psikopatolojilere sahip olacağını değerlendirmeyi amaçlayan bir çalışmada, sinirlendiğinde kendine vuran çocuklarda ileriki dönemlerde birtakım psikopatolojiler görülmesinin yordanabildiği belirtilmektedir. Hangi tür öfke nöbetlerinin, ileri yıllarda ne tip psikopatolojik tanıları öngördüğünü anlayabilmek için öfke nöbetleri “kendine yönelik ve diğerlerine yönelik” olarak iki temel kategoriye ayrılmıştır. Bu çalışmanın bulgularına göre, kendine yönelik saldırganlık, ergenlikteki depresyon, anksiyete, karışit gelme bozukluğu ve davranım bozukluğunun şiddetli seyretmesiyle yakından ilişkilidir (Hoyniak ve ark. 2022). Çocuklukta saldırganlık gösteren ergenler ile bu tarz davranışlar göstermeyen ergenlerin, bu süreçteki saldırganlık özelliklerinin değişiklik gösterdiği de açıkça gösterilmiştir (Brame ve ark. 2001). Bu sebeple fiziksel saldırganlığın şiddeti, erken başlangıçlı bir psikopatoloji olma olasılığını artırabilmektedir.

Çocuğun yaşı ile birlikte saldırgan davranışları da artmakta ve kontrol edilmesi daha güçleşmektedir ve büyük sorunlara yol açması daha olasıdır (Kim-Cohen ve ark. 2005, DeLisi ve Vaughn 2014, Anaya ve Pérez-Edgar 2019). Kim-Cohen ve arkadaşları (2005), boylamsal çalışmalarında davranım bozukluğu olan 4,5-5 yaş arası çocukların, ilerleyen yaşlarda düşük IQ ve dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu (DEHB) semptomlarının eşlik ettiği antisosyal kişilik özelliklerine sahip olduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle, okul öncesi dönemdeki saldırganlık başka çocukluk dönemi patolojik özellikleriyle bir araya geldiğinde yetişkinlik dönemindeki psikopatolojiyi öngörmektedir.

Okul öncesi çocuklarda saldırganlığın anlamlandırılması için bazı psikopatolojik değişkenlerin anlaşılması gerekmektedir. Örneğin, özdenetim (self-control) çocukluktaki saldırganlıkla ve yetişkinlikteki davranışsal problemlerle ilişkilidir. DeLisi ve Vaughn (2014), suçla yönelik davranış bozukluğu ile ilgili olarak yaptıkları boylamsal bir çalışmada, öz düzenlemede (self-regulation) güçlük çeken bebeklerin daha zor bir bebeklik geçireceğine, çocukluk döneminde daha az kontrol edilebileceğine, ergenlikte ise daha çok onaylanmayan davranışlar sergileyeceğine ve yetişkinlikte düşük öz kontrol sorunları yaşayacağına ilişkin bir model önermiştir. Bu boylamsal çalışma sonuçlarına göre 4 aylıktan 4 yaşa kadar bir çocuğun olumsuz duygulanımı aynı kalmaktadır ve bebeklik ile 7 yaş arasındaki öfke özellikleri de benzer yapıda devam etmektedir. Bu çocuklarda dışa yönelim (externalization) sorunlarının görülme olasılığı çok daha fazladır (DeLisi ve Vaughn 2014). Bunlara ek olarak, önemli bir psikopatoloji olması açısından ergenlikte madde kullanımının boylamsal olarak incelendiği

bir çalışmada, çocukluk döneminde saldırgan olanların ileriki dönemde intrapsişik sorunlar yaşaması ve madde kullanımını anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (Brook ve ark. 1995). Dolayısıyla okul öncesi dönemden itibaren saldırganlığı incelemek ve nedenlerini anlamak son derece önemlidir.

Mizaç, Bağlanma, Ebeveyn Tutumu ve Saldırganlık

Yaptıkları boylamsal çalışma ile alanyazına önemli katkıda bulunan Thomas ve Chess'e (1977) göre mizaç, özellikle bebeklerde yoğun olarak gözlemlenebilir, çünkü bebeklik dönemi, insanoglunun çevresel uyarana veya değişkene en az maruz kaldığı dönemdir ve henüz öğrenilmiş davranışlar bu dönemde çok azdır (Thomas ve Chess 1977). Thomas ve arkadaşlarının (1968) boylamsal çalışma bulgularına göre bebekler ve çocuklar "kolay, zor ve yavaş ısınan mizaç" olarak üç farklı tip mizaca sahiptirler. Olumsuz duygulanım seviyesi yüksek, yeni uyaranlara adaptasyonu zor olan "zor mizaç" kavramı mizaç çalışmalarında sıklıkla ele alınan bir kavramdır (Thomas ve ark. 1968). Thomas ve Chess'in zor mizaç tanımı çocukların yeni uyarana hemen uyum sağlayamamasını, negatifliğe yatkınlıklarını kavramsallaştırmakta, ayrıca bu çocukların tepkilerinin de aşırı olduğunun altını çizmektedir. Diğer bir deyişle, yeniliklere ve değişimlere alışması zor olan, uyumda ve yemek yemede zorlanan, öfkeli, çok ağlayan ve zor sakinleştirilen çocuklar, zor mizaçlı çocuklardır ve ebeveynler bu çocuklarla daha fazla zorluk yaşarlar. Buna karşın, duygularını ifade etmede ılımlı, öz düzenleme becerileri yüksek ve duygudurumları olumlu olan çocuklar ise kolay mizaçlı olarak tanımlanmaktadır (Thomas ve ark. 1982). Yavaş ısınan mizaca sahip olma ise tepkileri yavaş, enerji düzeyleri düşük ve yeni yerler, yeni insanlara alışması biraz uzun süren çocukları ifade etmektedir.

Goldsmith ve Plomin mizaç kavramına 4 faktörden oluşan bir tanımlama ile yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu faktörler, duygusallık, aktiflik, sosyallik ve dürtüselliştir. Goldsmith ve Plomin'e göre (1987), mizaç bu faktörlerin her birinde "0 ile 100" arasında bir skala üzerinde değerlendirilir. Bu değerler kişiden kişiye değiştirerek bir bütünü oluşturduğunda bireysel farklılıkları ortaya çıkarmaktadır (Revelle 1976, Goldsmith ve ark. 1987). Plomin, mizacın nöral altyapısını inceleyerek teorisini başka bir boyuta taşımıştır.

Plomin'in mizaç yaklaşımıyla benzer olarak, Rothbart (1989) da mizacın biyolojik kökene vurguda bulunmuş ve doğuştan var olan bu özelliğin kalıcı /stabil doğasına dikkat çekmiştir (Revelle 1976, Goldsmith ve ark. 1987). Rothbart (1989) mizacı gayretli kontrol (effortful control), dışadönüklük ya da olumsuz duygusallık gibi farklı şekillerde kavramsallaştırmıştır. Buna göre, davranışın dikkat ve duygusal-motivasyonel boyutları vardır ve olumsuz duygulanım ve gayretli kontrol saldırganlıkla bağımsız şekillerde ilişkilidir (Rothbart 1989, Evans ve Rothbart 2009). Gayretli kontrol, bu açıdan yıkıcı davranış ve saldırganlık gibi dışsallaştırma problemleri ile ilişkilidir (Olson ve ark. 2005).

Güncel mizaç çalışmaları için önemli bir kuramcı olan Cloninger (1987) ise dört mizaç ve üç karakter boyutunu içine alan bir psikobiyososyal kuram önermiştir. Mizacı yaşamın ilk yıllarında ortaya çıkan ve kalımsal olduğuna vurguda bulunan Cloninger'e (1987) göre bu dört mizaç tipi (yenilik arayışı, zarardan kaçma, sebat etme, ödül bağımlılığı), davranışsal öğrenme mekanizmalarında, yenilik, tehlike veya ödül/cezaya karşı gösterilen tepkide, itici uyarandan kaçınmada ve ödüle verilen tepkide bireysel farklılıklarla tanımlanmaktadır (Cloninger 1987). Buna göre, yenilik arayışı, yeni deneyimlere açıklık, davranış ve dürtüselliği keşfetme, yaşamdaki hareketlilik; zarardan kaçınma, inhibe edici davranışın sık olması ve güvende kalabilmek için kaçınma davranışlarıyla tanımlanmaktadır. Zarardan kaçınma düzeyi yüksek olan bireyler karamsar, kaygılı ve içe dönük olarak özetlenmektedir. Ödül bağımlılığı yüksek olan bireyler, başkalarının onayını almak için kendilerini zorlayan ve davranışlarını sürdüren kişiler olarak nitelendirilir. Sonucusu olan sebat etme ise, sonucunda herhangi bir ödül olmasa bile, yılgınlık veya yorgunluk hissetse bile davranışlarına devam eden bireyleri içermektedir (Kose ve ark. 2009). Bir risk faktörü olarak "zor mizaç" a ek olarak, Cloninger'in zarardan kaçınma mizaç boyutu saldırganlık gibi dışsallaştırma sorunlarıyla, düşük ödül bağımlılığı ve düşük sebat, depresyon veya kaygı gibi içselleştirme sorunları ile ilişkili bulunmuştur (Rubin ve ark. 2017).

Mizaç özellikleri, çocuğun saldırganlığını etkileyen önemli faktörlerden biridir ve çok sayıda araştırma, özellikle zor mizacın, gayretli kontrolün ve zarardan kaçınmanın depresyon, davranış sorunları, saldırganlık veya dürtüsellik gibi psikopatolojilerle ilişkili olduğunu göstermiştir (Earls ve Jung 1987, Ortiz ve Gándara 2006, Tackett 2006, Rubin ve ark. 2017, Wu ve ark. 2022). Buna göre duygusal zorluk olarak mizaç söz konusu olduğunda, özellikle zor mizacın saldırganlıkla ilişkili psikopatolojilere neden olduğu açıkça belirtilmektedir. Ayrıca bebeklik dönemindeki mizaç özelliği olarak olumsuz tepkisellik, gelecekteki olumsuz davranışları öngörmektedir (Nielsen ve ark. 2019, Kostyrka-Allchorne ve ark. 2020, Padilla ve ark. 2020). Örneğin, mizaç olarak uyaranlara karşı oldukça hassas olan çocuklar, dikkatlerini vermekte zorlanırlar, sosyal ilişkilerinde yenilikleri kabul etmeye dirençli olurlar, öz düzenleme süreçlerinde "gayretli kontrol" (effortful control) sergilerler ve bu çocuklar yıkıcı davranışlara ve saldırganlığa daha yatkındırlar (Goldsmith ve ark. 1987, Evans

ve ark. 2012, Kostyrka-Allchorne ve ark. 2020, Wolff ve ark. 2020). Aslında, ileriki yaşlardaki madde kullanımı, zorbalık ya da yasa dışı eylemlerde bulunma gibi suça yatkınlık bile bu tür psikopatolojik özelliklerle birlikte değerlendirilmelidir. Stresli yaşam olayları, kişiler arası ilişkileri zayıflattığı gibi sosyal etkileşimi de azaltmaktadır, bu nedenle zor mizacın bu tür psikopatolojilere temel oluşturduğu düşünülmektedir (Wolff ve ark. 2020). Zor mizaca sahip olmak bazen sadece saldırgan davranışlarla kendini göstermekte, bazen ise suça bulaşmak gibi çok daha olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir.

Mizaç biyolojik kökenli olmakla birlikte çevresel faktörleri de etkileyebilmektedir. Çocuk, kendi mizacına göre çevresindeki uyaranlar üzerinde etkili olabilmekte, çevreyi buna göre şekillendirebilmektedir. Çocukları olumsuz duygulanıma daha yatkın hale getiren mizaç özellikleri, bağlanma çerçevesinde de ele alınmalıdır. Bowlby'nin (1979) bağlanma kuramına göre bağlanma dönemi çocukların bireysel farklılıkları üzerinde kalıcı bir etkiye sahiptir ve bebeğin bağlanma stilini belirleyen faktörlerden biri de onun mizacıdır (Lengua 2006, Kiff ve ark. 2011, Ezpeleta ve ark. 2019). Örneğin bebeğin bakıcısından ayrıldığında hissettiği sıkıntı veya huzursuzluk hali, onun mizacıyla yakından ilişkilidir. Bazı bebekler mizaçlarıyla ilişkili olarak daha fazla sıkıntı yaşarken, diğerleri daha rahat olabilir (Groh ve ark. 2017). Uyarılma eşiği düşük olan bir bebek, olumsuz uyaranlardan daha kolay etkilenir ve bu eşik tamamen bebeğin mizacından kaynaklanmaktadır (Anaya ve Pérez-Edgar 2019). Bu nedenle bakımveren-bebek bağlanmasındaki tüm faktörleri dışsal özellikler olarak değerlendirmek yerine bebeğin içsel özelliklerini de dikkate almak gerekmektedir.

Bebeklik döneminde kurulan bağlanma stilinin, çocuğun gelecekteki kişilerarası ilişkilerini ve psikolojik sağlığını belirleyeceği konusunda çok sayıda tutarlı görüş bildiren çalışma bulunmaktadır (Earls ve Jung 1987, Beduna ve Perrone-McGovern 2019, Brenning ve ark. 2019, Lathren ve ark. 2021). Bağlanma örüntüsünün ruh sağlığı üzerindeki açık etkisine rağmen, mizaç ve bağlanma arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma sonuçları tutarlı değildir. Bazı araştırmalar bebeğin mizacının bağlanma stillerini etkilediğini savunurken (Weinfield ve ark. 2008, Hart ve Behrens 2013), bazı araştırma sonuçları ise bebeğin mizacı ne olursa olsun, bağlanma örüntülerinin kalıcı bireysel farklılıklara neden olacağını öne sürmektedir (Weinfield ve ark. 2008, Hart ve Behrens 2013, Groh ve ark. 2017). Bebeklerde mizacın bağlanma örüntüleri üzerindeki etkisinin incelendiği bir meta-analizde bağlanma örüntüleri ile mizaç arasında bir ilişki olduğu gösterilmiş ancak istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşılmamıştır (Groh ve ark. 2017). Son araştırmalar ise, bakım verenlerin ve bebeklerin bağlanma tarzlarının, bebeğin mizacına göre değişebileceğini göstermiştir. Özellikle güvensiz bağlanmanın, olumsuz mizaç ile anlamlı düzeyde ilişkili olduğu bulunmuştur. Kaçınan veya kaygılı bağlanma stiline sahip çocukların genel olarak olumsuz mizaç özellikleri gösterebileceği belirtilmektedir (Groh ve ark. 2017, Leerkes ve Zhou 2018, Bonacquisti ve ark. 2020). Öte yandan, bebeğin farklı bakımverenlerle (örn. anne, baba, bakıcı vb.) bağlanma örüntüleri farklı özelliklerde olabilmektedir. Bir başka deyişle, annesiyle güvenli bağlanma stiline sahip olan bir bebek, babasıyla kaçınan bağlanma stiline sahip olabilmektedir.

Elbette ebeveynlik de çocuğun bağlanma örüntüsünde oldukça önemli bir yere sahiptir (Cipriano-Essel ve ark. 2013). Bağlanma kuramına göre annelerin bebeğin ağlamasını görmezden gelmesi ve tutarsız tepkileri güvensiz bağlanmaya neden olabilmektedir. Ağlayan ve ihtiyaçları karşılanmayan bir çocuk, bakım verenine karşı bağlanma sorunları geliştirecektir. Bu durum duygu düzenleme ve öz düzenlemede yetersizliğe ilaveten birtakım davranış sorunlarına da yol açabilmektedir. Öz düzenlemede zorluk yaşayan çocukların saldırgan davranışlarda bulunması daha olasıdır. Annenin çocuğuna sıcaklık göstermesi ve özerklik açıdan destekleyici olması ise olumsuz mizaçlı çocuklar üzerinde etkili olarak koruyucu bir faktör görevi görmektedir. Son olarak, hem mizacın hem de ebeveynliğin çocuğun saldırgan davranışları için belirleyici olan öz kontrolü üzerindeki etkisi oldukça fazladır (Cipriano-Essel ve ark. 2013).

Okul Öncesi Çocuklarında Saldırganlık ve Ebeveyn Tutumları

Ebeveynlik, çocuğun mizacıyla ve bağlanma stilleriyle etkileşime geçerek çocuğun saldırganlığını etkilemekle birlikte, tek başına da çok önemli bir değişkendir. Dolayısıyla ebeveyn tutumları çocuğun saldırganlığını belirleyen önemli bir faktör olarak ele alınmaktadır. Çok sayıda çalışma, saldırganlığın, ebeveynler arasındaki zayıf veya çatışmalı ilişki ve ebeveyn tutumlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir (Keenan ve Shaw 1994, Brook ve ark. 2001, Mäntymaa ve ark. 2012, Emery 2014, Dixon ve Slep 2017, Pu ve Rodriguez 2021). Anne ve baba arasındaki saldırganlık, çocuk saldırganlığı ile birlikte sıklıkla görülmektedir (Dixon ve Slep 2017). Kuramsal bir yaklaşım açısından bu durum aile sisteminde "Yayma ve Taşma Etkisi" (Spillover ve Crossover Effect) ile açıklanmaktadır (Pu ve Rodriguez 2021). Bu etkide, bir alt sistem olarak çocuk, bir üst sistem olarak ebeveynlerden etkilenmektedir. Çünkü aile, birbirini etkileyen birimleri etkileyen dinamik bir yapıya sahiptir (Emery 2014). Ebeveynler arasındaki ilişki ve bu ilişkinin sahip olduğu özellikler çocuğun saldırgan davranışları üzerinde oldukça etkilidir (Marcus ve ark. 2001). Anne-baba arasında sürekli devam eden çatışmalar, çocuğun

sosyal bilişlerini ve akran ilişkilerini etkilemenin yanı sıra çocuktaki saldırganlık ve davranış bozukluklarının da sebebinin büyük ölçüde açıklamaktadır (Marcus ve ark. 2001, Hentges ve ark. 2015). Ebeveynler arasındaki çatışma, onların çocuklara karşı farklı ve tutarsız disiplin tutumları sergilemelerine yol açar. Bu tutarsız ebeveyn tutumlarının bir sonucu olarak, çocuğun saldırganlığı artabilmektedir (Tanaka ve ark. 2010). Ebeveynler arasındaki yıkıcı çatışma, zaten olumsuz duygulanıma yatkın olan zor mizaçlı çocukla bir araya geldiğinde, çocukların baş etme kapasitelerini önemli ölçüde azaltmaktadır (Hentges ve ark. 2015). Bunun aksine, ebeveynin yapıcı çatışma çözme becerileri, okul öncesi 5-7 yaş çocukların sosyal başa çıkma becerilerini ve sosyal uyum becerilerini belirlemektedir (Marcus ve ark. 2001, McCoy ve ark. 2013).

Saldırganlık için önemli bir faktör olan kaygı, belirsiz ve tartışmalı aile ilişkilerinde daha sık ortaya çıkmaktadır. Aile içi çatışmalar çocuğun kaygısını artırmaktadır, bunun yanı sıra ebeveyn çatışması okul öncesi dönemdeki çocukların ailelerine yönelik olarak güvensizlik algılamasına neden olabilmektedir (Davies ve ark. 2020). Ebeveyn çatışması, çocuğun dış dünyaya olan güvenini baltaladığı için çocukta yüksek düzeyde strese yol açmakta ve bu stres çocuk tarafından saldırganlık olarak dışa vurulmaktadır. Bir başka yönüyle, ebeveynler arasındaki çatışma, iki ebeveynin birbirinden farklı ve tutarsız disiplin tutumları sergilemelerine neden olmakta ve saldırganlık bu tutarsız davranışların bir sonucu da olabilmektedir (Tanaka ve ark. 2010). Tutarsız ebeveyn tutumları ve çatışmalı aile ilişkisi çocukta saldırganlığa neden olurken, tutarlı ve uyumlu ebeveynlik ve anne baba arasındaki olumlu ve yakın ilişkiler, okul öncesi çocuklarda saldırganlığın önlenmesinde büyük rol oynamaktadır. Dolayısıyla ebeveyn ilişkisinin özelliği ve niteliği dışında çocuğun saldırganlığı konusunda dikkat çekici bir diğer faktör ebeveyn tutumlarıdır. Duyarlı ebeveyn tutumları, bebeğin duygu düzenlemesine ve öz düzenlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Ebeveynin yetersiz duygusal destek ve bilişsel uyarım vermesi gibi zayıf veya etkisiz ebeveyn tutumları, ileriki yıllarda çocuklarda görülmesi olası davranışsal problemlerin habercisi olabilmektedir (Padilla ve ark. 2020). Ayrıca, çocuklarda davranış bozukluklarına neden olan saldırganlık, ebeveynlerin yansıtıcı düşünme (reflective practice) kullanarak çocukların neyi nasıl yaptığını düşünmesine yardımcı olmasıyla birlikte önlenebilir (Wong ve ark. 2017).

Okul öncesi çocuklarda sinirlilik (irritabilite), çocuk depresyonunun, kaygısının veya karşıt gelme bozukluğunun bir sonucu veya belirtisi olabilmektedir. Bu psikopatolojiler çocukların ödül-ceza ilişkisini anlamakta güçlük çekmelerine neden olduğundan davranışçı yöntemler etkisiz kalabilmektedir (Ezpeleta ve ark. 2019). Dolayısıyla depresyon, kaygı veya davranım bozukluğu gibi psikopatolojilerde, ebeveynlik, davranışsal tekniklerden daha önemli ve işlevseldir. Daha işlevsel olan ebeveyn tutumları ve daha yansıtıcı düşünmeyi içeren bir ebeveynlik, çocukta duygu düzenleme becerilerinin gelişmesine olanak sağlar ve böylelikle öfke gibi olumsuz duygularını düzenleyebilen çocuklar sıklıkla saldırgan davranış sergilemezler.

Ebeveynlerin çocuğun saldırgan davranışına verdiği tepkiler davranışsal açıdan pekiştirici olabilir. Örneğin çocuğun saldırgan davranışının ebeveynler tarafından olumlu pekiştirilmesi, çocuğun saldırganlığının artmasına neden olabilmekte (Ezpeleta ve ark. 2019), bunun yanı sıra anne babanın çocuğun saldırganlığına karşı pasifliği bile bazı durumlarda pekiştirici görevi görebilmektedir (Swit ve ark. 2018). Öte yandan, ebeveynler çocuğun düzenli, dengeli ve uyumlu davranışlarını pekiştirdiğinde çocuk saldırganlıktan uzak duracaktır (Ezpeleta ve ark. 2019). Bazı çalışmalara göre, ebeveynin çocuğa karşı şiddet kullanması, sonrasında çocuğun antisosyal eğilimlerini arttırabilmektedir (Mäntymaa ve ark. 2012, Lee ve ark. 2015). Bu durum çocukların şiddeti bir başa çıkma yöntemi olarak kullanmayı ebeveynlerinden öğrenmeleri ile açıklanmaktadır. Böylece çocuklar kendi ilişkisel çatışmalarını ancak saldırganlıkla çözebileceklerine inanmakta ve bunu uygulamaktadırlar.

Ebeveynlik ve aile ilişkilerini etkileyen önemli bir diğer faktör ise ailelerin eğitimi ve sosyoekonomik düzeyidir. Sosyoekonomik düzey (SED) çocuk-ebeveyn ilişkisinin kalitesinin belirleyicilerinden biridir. Düşük gelirli aileler çocuklarını daha sert cezalandırma potansiyeline sahip iken, yüksek gelirli aileler, çocuklarının sosyal destek ve bilişsel ihtiyaçlarını karşılamada daha avantajlıdır (Padilla ve ark. 2020). Düşük gelirli olmak ebeveynlerde geçim sıkıntısına yol açmakta, ebeveynliği olumsuz etkilemekte ve ebeveynin bu stresi ise çocuğun olumsuz sosyal davranışlarının ve saldırganlığın önemli bir nedeni olmaktadır (Ward ve Lee 2020). Bu nedenlerden dolayı, SED'in çocuğun saldırganlığı üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Anne baba eğitim düzeyi SED ile paralel bir etkiye sahiptir. Yüksek eğitim düzeyine sahip bir ebeveynler, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılama konusunda daha bilinçliyken, düşük eğitilmiş ebeveynler, ebeveynlik stresini (parental stress) daha çok deneyimlemektedir (Beckmann ve ark. 2021). Çok sayıda çalışmada, ebeveynin düşük eğitilmiş olmasının sinirlilik gibi problemlerle davranışlarla ilişkili olduğu gösterilmiştir (Véronneau ve ark. 2014, Cabello ve ark. 2017).

Ebeveynin eğitim düzeyi ve saldırganlık arasındaki ilişkide belirleyici olan ebeveynin engelleyici kontrol becerileridir. Buna göre ebeveynin eğitiminin yükselmesiyle beraber çocuğun uygun olmayan davranışlarını kontrol edebilmesi, pozitif olarak ilişkilidir ve ebeveynin bu olumsuz davranışları engelleyebilmesi, saldırgan

davranışları da oldukça azaltmaktadır. Dolayısıyla okul öncesi çocuklarının saldırganlık eğilimi için ebeveynin eğitim düzeyi önemli bir koruyucu faktördür (Cabello ve ark. 2017).

Eğitilmiş ebeveynlerin davranışlarının daha tutarlı olması, çocuğa daha bilinçli yaklaşımları ve saldırganlık yerine çocuğun olumlu davranışlarını pekiştirmeleri de saldırgan davranışları azaltmaktadır. Yüksek eğitilmiş ebeveynlerin yoğun çalışma saatleri nedeniyle çocuklarıyla daha az iletişim kurması ve böylelikle çocuğun saldırganlığına daha az maruz kalması ile bu durumu açıklayan bir çalışma sonucu da bulunmaktadır (Beckmann ve ark. 2021). Ancak az vakit geçirmek ile kaliteli vakit geçirmek arasındaki farka odaklanan çalışmalarda farkı sonuçlara ulaşılmıştır (Levac ve ark. 2008). Buna göre eğitim düzeyi daha yüksek annelerin çocuklarıyla daha çok ve daha nitelikli zaman geçirdiğine ilişkin çalışma sonucu, çalışan eğitimli annelerin şaşırtıcı olsa da, çocuklarının eğitim, eğlence, seyahat ve temel bakımlarına daha çok vakit ayırdığını göstermektedir (Guryan ve ark. 2008). Sonuç olarak çalışan ve eğitimli ebeveynlerin çocuklarıyla daha fazla vakit geçirebildiği bunun yanı sıra saldırganlıklarını daha az görme olasılığı olmadığını gösteren çalışmalar da bulunmaktadır.

Sonuç

Saldırganlık, okul öncesi dönemde çok yaygın olan ve ebeveynlerin baş etmekte zorlandıkları, çoğu zaman kendilerini çaresiz hissetmelerine neden olan bir davranış sorunudur. Ancak saldırganlık sadece ebeveynler için değil, çocuğun etrafındaki birçok kişi için önemli bir sorundur. Bu nedenle çocuklardaki saldırgan davranışlar, ruh sağlığı uzmanları, öğretmenler ve ebeveynler üçgeninde sıklıkla tartışılmakta ve araştırılmaktadır. Bu nedenle saldırganlığın dinamikleri iyi araştırılmalı ve belirlenmelidir.

Çocukların ebeveynlerle olan ilişkilerinde mizaç özelliklerinin saldırganlığa etkisi; kolay mizaçlı çocuk ile zor mizaçlı çocuğun saldırganlıkla ilişkili olarak farklılıklarından bahsedilmiştir. Bununla birlikte Cloninger'in yenilik arayışı, zarardan kaçınma, ödül bağımlılığı ve sebat kavramları, Rothbart'ın dikkat ve duygusal-motivasyonel mizaç modeli kısaca açıklanmıştır. Bağlanma kuramı açısından ebeveyn-çocuk ilişkisinin dinamikleri; ebeveynlerin çocuklarına yönelik tutumları, ebeveynlerin saldırganlığa yönelik tutumları ve ebeveynler arasındaki ilişki, saldırganlığın-şiddetin çocuk üzerindeki etkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Son olarak SED ve ebeveynlerin eğitim düzeyleri ile aile dinamiklerini etkileyen demografik değişkenlere değinilmiştir.

Saldırganlık, depresyon, kaygı veya karşıt gelme bozukluğu gibi psikopatolojilerin bir belirtisi olarak görülebilmektedir. Etiyolojisine bakıldığında çocuğun mizaç özellikleri, ebeveyn tutumlarının pekiştirici özellikleri, anne baba arasındaki çatışma ve bağlanma stilleri saldırganlık ile ilişkilendirilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Mizaç ve ebeveyn tutumunun karşılıklı etkileşimi göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun zor mizaçlı olmasının ebeveyninin ona karşı olan davranışlarını etkileyeceğinin altı çizilmiştir. Bununla paralel olarak ebeveynin davranışlarının da çocuğun mizacı üzerinde etkili olacağı unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu noktada karşılıklı ilişki gözden kaçırılmamalı ve ileride yapılacak çalışmalarda ebeveynlik ve çocukların mizaçları üzerindeki dinamikler daha detaylı olarak incelenmelidir.

Bebeklik dönemi için oldukça önemli olduğu bilinen bağlanma stilleri okul öncesi çocukların saldırgan davranışlarını anlamak için üzerinde durulması gereken bir diğer önemli kavramdır. Çocuğun bağlanma stilini belirleyecek olan sadece ebeveyninin ona gösterdiği ilgi ve sıcaklık değil, mizaç gibi çocuğun kendisiyle ilişkili birtakım özellikleriyle de yakından ilişkilidir. Bunun yanı sıra ebeveyn tutumlarını ve aile yapısını güçlü bir şekilde etkileyen faktörlerden biri de ebeveynlerin eğitimi ve ailenin sosyoekonomik düzeyidir. Sosyoekonomik düzeyi daha yüksek olan aileler, çocuklarının ruh sağlığı ve eğitimine daha fazla yatırım yapma fırsatına sahiptir. Ayrıca maddi kaygısı olmayan aile bireyleri çocukları ile daha fazla rahat ve daha nitelikli zaman geçirebildikleri için iletişim problemlerini daha yüksek oranda engelleyebilmekte bu da saldırgan davranışları azaltabilmektedir. Sosyoekonomik düzey ile paralel olan eğitim düzeyi de, çocuklarındaki saldırganlık ve davranış bozukluklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Eğitim düzeyi ve SED yükseldikçe çocukların saldırgan davranış sergileme olasılığı düşmektedir.

Çocuk büyüdükçe duygularını ve davranışlarını kontrol etmeyi ve bunları düzenleyebilmeyi öğrenir. Gelişimsel olarak ilk başlarda çocuktan zorlandığı durumlar karşısında kendini/ duygularını kontrol edebilmesi beklenemez. Öz düzenleme ve duygu düzenleme çocuk büyüdükçe artan sözel becerilerle ve ebeveynlerini gözlemledikçe gelişmektedir. Dolayısıyla çocuğun olumsuz bir durumla karşılaştığında kendi duygu ve davranışlarını düzenleyememesi nedeniyle gösterdiği saldırganlık, çocuğun ebeveynlerinin tutumu, çocuğun ebeveynlerine nasıl bağlandığı ve çocuğun mizacının nasıl olduğuyula açıklanmaya çalışılmıştır. Saldırganlıkta öz düzenleme ve duygu düzenlemenin önemi, güçlü ve olumsuz bir duygu olarak öfkenin düzenlenmesi ile ilişkilidir. Nitekim öfke duygusunu saldırganlık takip etmektedir (Ersan 2020). Duygu düzenleme, bu çalışmanın kapsamı

dışında olduğu için burada kapsamlı bir şekilde ele alınmamış olsa da, ileriki araştırmalarda bu konunun ele alınması önerilmektedir.

Kaynaklar

- Anaya B, Pérez-Edgar K (2019) Personality development in the context of individual traits and parenting dynamics. *New Ideas Psychol*, 53:37-46.
- Ballard ME, Rattley KT, Fleming WC, Kidder-Ashley P (2004) School aggression and dispositional aggression among middle school boys. *RMLE Online*, 27:1-11.
- Beckmann L, Bergmann MC, Fischer F, Mößle T (2021) Risk and protective factors of child-to-parent violence: a comparison between physical and verbal aggression. *J Interpers Violence*, 36:1309-1334.
- Beduna KN, Perrone-McGovern KM (2019) Recalled childhood bullying victimization and shame in adulthood: the influence of attachment security, self-compassion, and emotion regulation. *Traumatology*, 25:21-32.
- Bonacquisti A, Geller PA, Patterson CA (2020) Maternal depression, anxiety, stress, and maternal-infant attachment in the neonatal intensive care unit. *J Reprod Infant Psychol*, 38:297-310.
- Bowie BH (2007) Relational aggression, gender, and the developmental process. *J Child Adolesc Psychiatr Ment Health Nurs*, 20:107-115.
- Brame B, Nagin DS, Tremblay RE (2001) Developmental trajectories of physical aggression from school entry to late adolescence. *J Child Adolesc Psychiatr Psychol*, 42:503-512.
- Brenning K, Soenens B, Mabbe E, Vansteenkiste M (2019) Ups and downs in the joy of motherhood: maternal well-being as a function of psychological needs, personality, and infant temperament. *J Happiness Stud*, 20:229-250.
- Brook JS, Zheng L, Whiteman M, Brook DW (2001) Aggression in toddlers: associations with parenting and marital relations. *J Genet Psychol*, 162:228-241.
- Brook J, Whiteman M, Finch S, Cohen P (1995) Aggression, intrapsychic distress, and drug-use—antecedent and intervening processes. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 34:1076-1084.
- Cabello R, Gutiérrez-Cobo MJ, Fernández-Berrocal P (2017) parental education and aggressive behavior in children: a moderated-mediation model for inhibitory control and gender. *Front Psychol*, 8:1181.
- Campbell SB (2002) *Behavior Problems in Preschool Children: Clinical and Developmental Issues* 2nd edition. New York, Guilford Press.
- Cipriano-Essel E, Skowron EA, Stifter CA, Teti DM (2013) Heterogeneity in maltreated and non-maltreated preschool children's inhibitory control: the interplay between parenting quality and child temperament. *Infant Child Dev*, 22:501-522.
- Cloninger CR (1987) A systematic method for clinical description and classification of personality variants: a proposal. *Arch Gen Psychiatry*, 44:573-588.
- Davies PT, Thompson MJ, Hentges RF, Coe JL, Sturge-Apple ML (2020). Children's attentional biases to emotions as sources of variability in their vulnerability to interparental conflict. *Dev Psychol*, 56:1343-1359.
- DeLisi M, Vaughn MG (2014) Foundation for a temperament-based theory of antisocial behavior and criminal justice system involvement. *J Crim Justice*, 42:10-25.
- Dixon L, Slep AMS (2017) Intimate partner violence and child maltreatment. *The Wiley Handbook of What Works in Child Maltreatment: An Evidence-Based Approach to Assessment and Intervention in Child Protection* (Eds L Dixon, DF Perkins, C Hamilton-Giachritsis, LA Craig):97-109. Hoboken, NJ, Wiley.
- Earls F ve Jung KG (1987) Temperament and home environment characteristics as causal factors in the early development of childhood psychopathology. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 26:491-498.
- Emery RE (2014) Families as systems: some thoughts on methods and theory. In *Emerging Methods in Family Research* (Eds SM McHale, P Amato, A Booth):109-124. New York, Springer.
- Ersan C (2020) Early language development and child aggression. *World Journal of Education*, 10:1-11.
- Ersan C, Tok Ş (2020) The study of the aggression levels of preschool children in terms of emotion expression and emotion regulation. *Eğitim ve Bilim*, 45:359-391.
- Evans CA, Nelson LJ, Porter CL (2012) Making sense of their world: sensory reactivity and novelty awareness as aspects of temperament and correlates of social behaviours in early childhood. *Infant Child Dev*, 21:503-520.
- Evans DE, Rothbart MK (2009) A two-factor model of temperament. *Pers Individ Dif*, 47:565-570.
- Ezpeleta L, Penelo E, de la Osa N, Navarro JB, Trepate E (2019) Irritability and parenting practices as mediational variables between temperament and affective, anxiety, and oppositional defiant problems. *Aggress Behav*, 45:550-560.
- Goldsmith HH, Buss AH, Plomin R, Rothbart MK, Thomas A, Chess S et al. (1987) Roundtable: What is temperament? Four approaches. *Child Dev*, 58:505-529.
- Groh AM, Narayan AJ, Bakermans-Kranenburg MJ, Roisman GI, Vaughn BE, Fearon RMP et al. (2017) Attachment and temperament in the early life course: a meta-analytic review. *Child Dev*, 88:770-795.
- Guryan J, Hurst E, Kearney M (2008) Parental education and parental time with children. *J Econ Perspect*, 22:23-46.

- Gülay Ogelman H (2013) Aggression levels of 5- to 6-year-old turkish children in terms of gender, age, and peer relations variables. *J Res Child Educ*, 27:1-16.
- Hanish LD, Martin CL, Cook R, DeLay D, Lecheile B, Fabes RA et al. (2021) Building integrated peer relationships in preschool classrooms: the potential of buddies. *J Appl Dev Psychol*, 73:101257.
- Hart SL, Behrens KY (2013) Affective and behavioral features of jealousy protest: associations with child temperament, maternal interaction style, and attachment. *Infancy*, 18, 369-399.
- Hay DF (2017) The early development of human aggression. *Child Dev Perspect*, 11:102-106.
- Hentges RF, Davies PT, Cicchetti D (2015) Temperament and interparental conflict: the role of negative emotionality in predicting child behavioral problems. *Child Dev*, 86:1333-1350.
- Herman RI (2021) Aggressive behavior in preschoolers, explanatory theoretical solutions for educators and parents. *J Plus Educ*, 28:153-161.
- Honig AS (2006) Infants ve Toddlers: Understanding confusing expressions of emotion. *Early Childhood Today*, 20:17-19.
- Hoyniak CP, Donohue MR, Quiñones-Camacho LE, Vogel AC, Perino MT, Hennefield L et al. (2022) Developmental pathways from preschool temper tantrums to later psychopathology. *Dev Psychopathol*, doi: 10.1017/S0954579422000359.
- Keenan K, Shaw DS (1994) The development of aggression in toddlers: a study of low-income families. *J Abnorm Child Psychol*, 22:53-77.
- Kiff CJ, Lengua LJ, Zalewski M (2011) Nature and nurturing: parenting in the context of child temperament. *Clin Child Fam Psychol Rev*, 14:251-301.
- Kim-Cohen J, Arseneault L, Caspi A, Tomás MP, Taylor A, Moffitt TE (2005) Validity of DSM-IV conduct disorder in 4½-5-year-old children: a longitudinal epidemiological study. *Am J Psychiatry*, 162:1108-1117.
- Kose S, Sayar K, Kalelioglu U, Aydın N, Celikel FC, Gulec H et al. (2009) Normative data and factorial structure of the turkish version of the temperament and character inventory. *Compr Psychiatry*, 50:361-368.
- Kostyrka-Allchorne K, Wass SV, Sonuga-Barke EJS (2020) Research review: do parent ratings of infant negative emotionality and self-regulation predict psychopathology in childhood and adolescence? A systematic review and meta-analysis of prospective longitudinal studies. *J Child Psychol Psychiatry*, 61:401-416.
- Lathren CR, Rao SS, Park J, Bluth K (2021) Self-compassion and current close interpersonal relationships: a scoping literature review. *Mindfulness*, 12:1078-1093.
- Lee SJ, Altschul I, Gershoff ET (2015) Wait until your father gets home? mother's and fathers' spanking and development of child aggression. *Child Youth Serv Rev*, 52:158-166.
- Leerkes EM, Zhou N (2018) Maternal sensitivity to distress and attachment outcomes: interactions with sensitivity to nondistress and infant temperament. *J Fam Psychol*, 32:753-761.
- Lengua LJ (2006) Growth in temperament and parenting as predictors of adjustment during children's transition to adolescence. *Dev Psychol*, 42:819-832.
- Levac AM, McCay E, Merka P, Reddon-D'Arcy ML (2008) Exploring parent participation in a parent training program for children's aggression: understanding and illuminating mechanisms of change. *J Child Adolesc Psychiatr Nurs*, 21:78-88.
- López-Romero L, Romero E, Colins O, Andershed H, Hare R, Salekin R (2019) Proposed specifiers for conduct disorder (PCSD): preliminary validation of the parent version in a spanish sample of preschoolers. *Psychol Assess*, 31:1357-1367.
- Mäntymaa M, Puura K, Luoma I, Latva R, Salmelin RK, Tamminen T (2012) Predicting internalizing and externalizing problems at five years by child and parental factors in infancy and toddlerhood. *Child Psychiatry Hum Dev*, 43:153-170.
- Marcus NE, Lindahl KM, Malik NM (2001) Interparental conflict, children's social cognitions, and child aggression: a test of a mediational model. *J Fam Psychol*, 15:315-333.
- McCoy KP, George MRW, Cummings EM, Davies PT (2013) Constructive and destructive marital conflict, parenting, and children's school and social adjustment. *Soc Dev*, 22:641-662.
- Nielsen JD, Olino TM, Dyson MW, Klein DN (2019) Reactive and regulatory temperament: longitudinal associations with internalizing and externalizing symptoms through childhood. *J Abnorm Child Psychol*, 47:1771-1784.
- Olson SL, Sameroff AJ, Kerr DCR, Lopez NL, Wellman HM (2005) Developmental foundations of externalizing problems in young children: the role of effortful control. *Dev Psychopathol*, 17:25-45.
- Ortiz MÁC, Gándara VB (2006) Study on the relations between temperament, aggression, and anger in children. *Aggress Behav*, 32:207-215.
- Padilla CM, Hines CT, Ryan RM (2020) Infant temperament, parenting and behavior problems: variation by parental education and income. *J Appl Dev Psychol*, 70:101179.
- Perhamus GR, Ostrov JM (2023) Inhibitory control in early childhood aggression subtypes: mediation by irritability. *Child Psychiatry Hum Dev*, 54:366-378.
- Pu DF, Rodriguez CM (2021). Spillover and crossover effects: mothers' and fathers' intimate partner violence, parent-child aggression risk, and child behavior problems. *Child Maltreat*, 26:420-430.
- Raaijmakers M (2008) Aggressive behaviour in preschool children: neuropsychological correlates, costs of service use, and preventive efforts. (Doctoral thesis). Utrecht, University of Utrecht.
- Raisor JM, Zhulamanova I, Berridge G (2021) Sparkly princess shoes: a case study examination of a social hierarchy among preschool aged girls. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 13:599-609.

- Revelle W (1976) Review of a temperament theory of personality development by Arnold H. Buss, Robert Plomin. *Am J Psychol*, 89:341-342.
- Rothbart M (1989) Temperament in childhood: a framework. In *Temperament in childhood* (Eds GA Kohnstamm, JE Bates, MK Rothbart):59–73. Hoboken, NJ, Wiley.
- Röll J, Koglin U, Petermann F (2012) Emotion regulation and childhood aggression: longitudinal associations. *Child Psychiatry Hum Dev*, 43:909-923.
- Rubin DH, Crehan ET, Althoff RR, Rettew DC, Krist E, Harder V et al. (2017) Temperamental characteristics of withdrawn behavior problems in children. *Child Psychiatry Hum Dev*, 48:478-484.
- Sears PS (1951) Doll play aggression in normal young children: influence of sex, age, sibling status, father's absence. *Psychol Monogr*, 65:1-42.
- Su S, Pettit GS, Lansford JE, Dodge KA, Bates JE (2020). Children's competent social-problem solving across the preschool-to-school transition: developmental changes and links with early parenting. *Soc Dev*, 29:750-766.
- Swit CS, McMaugh AL, Warburton WA (2018) Teacher and parent perceptions of relational and physical aggression during early childhood. *J Child Fam Stud*, 27:118-130.
- Tackett JL (2006) Evaluating models of the personality–psychopathology relationship in children and adolescents. *Clin Psychol Rev*, 26:584-599.
- Tanaka A, Raishevich N, Scarpa A (2010) Family conflict and childhood aggression: the role of child anxiety. *J Interpers Violence*, 25:2127-2143.
- Thomas A, Chess S (1977) *Temperament and Development*. New York, Brunner/Mazel.
- Thomas, A, Chess S, Birch HG (1968) *Temperament and Behavior Disorders in Children*. New York, New York University Press.
- Thomas A, Chess S, Korn SJ (1982) The reality of difficult temperament. *Merrill Palmer Q*, 28:1-20.
- Türkoğlu B (2019) Preschool teachers' perspectives on aggressive behaviors in children: a qualitative study. *J Educ Train Stud*, 7:169-183.
- van Adrichem DS, Huijbregts SCJ, Van der Heijden KB, van Goozen SHM, Swaab H (2019) Prenatal risk and physical aggression during the first years of life: the gender-specific role of inhibitory control. *Infancy*, 24:807-826.
- Véronneau MH, Racer KH, Fosco GM, Dishion TJ (2014) The contribution of adolescent effortful control to early adult educational attainment. *J Educ Psychol*, 106:730-743.
- Ward KP, Lee SJ (2020) Mothers' and fathers' parenting stress, responsiveness, and child wellbeing among low-income families. *Child Youth Serv Rev*, 116:105-218.
- Weinfield N, Sroufe L, Egeland B, Carlson E (2008) Individual differences in infant-caregiver attachment: conceptual and empirical aspects of security. In *Handbook of Attachment: Theory, Research, And Clinical Applications* (Eds J Cassidy, PR Shaver):78–101. New York, Guilford Press.
- Wolff KT, Baglivio MT, Klein HJ, Piquero AR, DeLisi M, Howell JC (2020) Adverse childhood experiences (aces) and gang involvement among juvenile offenders: assessing the mediation effects of substance use and temperament deficits. *Youth Violence Juv Justice*, 18:24-53.
- Wong K, Stacks AM, Rosenblum KL, Muzik M (2017) Parental reflective functioning moderates the relationship between difficult temperament in infancy and behavior problems in toddlerhood. *Merrill-Palmer Q*, 63:54-76.
- Wu TCH, Meehan AJ, Rijlaarsdam J, Maughan B, Fearon P, Barker ED (2022). Developmental pathways from toddler difficult temperament to child generalized psychopathology and adult functioning. *J Affect Disord*, 301:14-22.
- Xiao SX, Hanish LD, Malouf LM, Martin CL, Lecheile B, Goble P et al. (2022) Preschoolers' interactions with other-gender peers promote prosocial behavior and reduce aggression: an examination of the buddy up intervention. *Early Child Res Q*, 60:403-413.

Yazarların Katkıları: Çalışmaya önemli bir bilimsel katkı sağlandığı ve makalenin hazırlanmasında veya gözden geçirilmesinde yardımcı olduğu tüm yazar(lar) tarafından beyan edilmiştir.

Danışman Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma için finansal destek alındığı beyan edilmemiştir.

Authors Contributions: The author(s) have declared that they have made a significant scientific contribution to the study and have assisted in the preparation or revision of the manuscript

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared.

Financial Disclosure: No financial support was declared for this study.